

İBADET VE DUA

Michael ARGYLE *

[Çev. Mustafa KOÇ]

Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Din Psikolojisi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

[e-posta: kocmustafa2@mynet.com]

Özet

Din psikolojisi perspektifinden, dinler için merkezî bir öneme sahip olan ibadet ve dua fenomenlerini açıklamayı amaçlayan bu çalışmaya, ilk olarak ibadet fenomeni ile başlanmış ve bunun din içerisindeki anlam ve önemi vurgulanmıştır. Daha sonra ibadet esnasında kullanılan dinî içerikli müzik konusu ele alınmış ve dinlerin kutsal mekanlarında grup olarak yapılan ibadetin sosyal psikolojik etki ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Ayrıca, yer yer dinler tarihi ve antropoloji verileri de kullanılan bu çalışmada yine dinsel bir ritüel bağlamında kurban ibadetiyle ilgili uygulamalara da yer verilmiştir. Öte yandan çalışmada ikinci ana konu olarak dua fenomeni ele alınmış ve duaya ilişkin yapılan ampirik araştırma sonuçları verilerek psikolojik analizler yapılmıştır. Bu bağlamda ayrıca konuyla ilgili yapılan araştırmalardan hareketle bazı dua tipleri geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra duanın tabiatına ilişkin bazı değerlendirmelere de yer verilen çalışmada sonuç olarak; din psikolojisi bağlamında ibadet ve duanın, birey için fonksiyonel birer kullanım alanları olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbadet, Dua, Müzik, Kurban, Meditasyon, Kutsal

WORSHIP AND PRAYER

Abstract

In this study which aims at explaining the phenomenons of worship and prayer from the perspective of psychology of religion, firstly the place and importance of worship

* Bu çalışma, Michael Argyle'nin "Psychology and Religion: An Introduction" adlı eserinin "Worship and Prayer" başlıklı 8. bölümünün tercümesidir. {Kaynak: Argyle, Michael, Psychology and Religion: An Introduction, Routledge, London & New York-2000, sh. 111-125}

Not-1: Çeviren tarafından, metnin daha iyi anlaşılabilmesi için çalışmanın ana ve ara başlıkları numaralandırılmış ve dipnot verilerek metinde geçen teknik kavramların kısa açıklamaları yapılmıştır.

Not-2: Bu bölüm çevirisinde, teknik açıdan kavram kargaşalığına yol açmamak ve ilgili kavramların muhtevalarındaki birlikteliği sağlamak amacıyla, kullanılan psikolojik kavramların İngilizce orijinallerinin Türkçe karşılıkları/çevirileri için Türk Psikologlar Derneği'nin yayımladığı 'Psikoloji Terimleri Sözlüğü' referans alınmıştır.

{Kaynak: Ayvaşık, H. Belgin ve ark., Psikoloji Terimleri Sözlüğü, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara-2000}

in the religion has been emphasized. After that, the religious music that is used in the course of worship and psycho-sociological effects and consequences of communal worship have been examined. In addition to this, the sacrifice practices as religious rituals were evaluated using data derived from history of religions and anthropology. On the other hand, the prayer phenomenon was treated in the study as a second main topic. The results of empirical researchs regarding this phenomenon were given and some psychological analyses were done. On the basis of researchs in question, it was tried to establish typologies of prayer. There are some considerations on the nature of prayer as well. As a conclusion, it was emphasized that in the context of psychology of religion the worship and the prayer are quite functional for the individual.

Key Words: Worship, Prayer, Music, Sacrifice, Meditation, Sacred

Giriş

Şimdi 8. ve 9. bölümlerde, dinî davranışın ana formlarını inceleyeceğiz. 8. bölüm olan bu bölümde, çok bilinen müzik, kurban ve duayı içeren ibadeti tartışacağız. Bu bağlamda ilkel dinlerdeki ibadet, kurban ve dua gibi dinî muhtevalı davranışlarda, tarihsel bir süreklilik söz konusudur. Sözü edilen davranışlardan, genellikle kurban ve dans etme düşüncesi zamanla yok olmuş ancak müzik ise, bu formlar içinde inceliklerle işlenerek karizmatik özelliklere sahip olan dinde yeni davranış formlarını üretmiştir. İşte bir sonraki bölümde de bunları ele alacağız. Bununla birlikte bütün bu ibadetlerde, ibadet ve dinî pratiklerdeki sembolik aktiviteleri yürüten ve bu anlamda gruba rehberlik yapan bir din görevlisi bulabiliriz.

a. İbadet

İbadet âyinleri, dinlerin çoğunda merkezî bir rol oynamaktadır. Grup üyeleri, kutsal sayılan bir yerde toplanıp din görevlisinin direktifleri doğrultusunda ilâhiler söyleyip bazen de dans ederler. Belki bunlara, daha sonra kabul edilmiş dinî davranışların diğer formlarından bazıları olan; hasta iyileştirme, kurbanlar, inanılan dinin belirli bir koluna ait dinsel âyinler ile diğer dinî pratikler ve dualar da eklenebilir. Burada yapılan dinî işlemlerdeki amaç, Tanrı'yı etkilemektir. Fakat yapılan bu dinî âyinler ve merasimler, aynı zamanda grup bağlılığını artırmakta ve yücelmiş bir ruh haline neden olmaktadır.

İbadetin çok daha ilkel formlarından bazıları, konunun anlaşılmasına yardımcı olabilir. Bu bağlamda, Güney Afrika'da habes maymunlarının bir türünün, güneş batımında vecd içinde uludukları gözlenmiştir. Bunun yanı sıra güneş batımının, 'meercat' adı verilen maymun cinsleri ve diğer türlerini de vecde getirip coşturduğu görülmüştür. Daha da ilginç olanı, bunlardan daha basit organizmaya sahip canlılar bile güneşin doğduğu yöne doğru yönelmektedirler (Malan, 1932). Öte yandan ilk mısırlılar, yaratıcı ve hayat veren bir Güneş Tanrısı olan Re'ye ibadet ederlerdi. İlk dönem Hindû kaynakları ise, güneşi, "Tanrıların Tanrısı" olarak tanımlamıştır (Wulff, 1997). Günümüzde mutlulukla ilgili yapılan araştırmalarda, güneşin parlamasının, bireyler üzerinde daha iyi bir ruh durumu meydana getirdiği

tespit edilmiştir. Örneğin; bireylerin, “sıcaklık ve aydınlık içinde yıkandıkları” hissini anlatmaları gibi, aydınlığın dereceleri açısından dinî tecrübelerin¹ çoğu kez tanımlayıcı bir özelliğe sahip olduğu görülmüştür. Aynı zamanda buradaki “aydınlık/light” kavramı, tecrübe gibi tanımlandığı için genel bir mecazî durumu ifade etmektedir. Ayrıca, kutsal mekanların içinde dik durdurulmuş mumların ne anlam ifade ettiğini de daha sonra göreceğiz.

Dinin, ilkel insanlarda rastlanan diğer bir özelliği, özel mekânlarda, şahıslarda ve nesnelere kutsala² karşı bir cevap olmasıdır. Marret (1914), dinin bu bulunan özelliğinin, ilkel dinin kaynağı olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda belirli şahıs, nesne veya yerler tabu³ olarak açıklanmış ve onlardan sakınılması gerektiği fikri ortaya atılmıştır. Bu, aynı zamanda onlara toplum tarafından kutsala eşit belli bir değer de atfettirmiştir. Otto (1917), tabunun bütün dinlerin merkezinde yer alıp, “yaklaşılamayan heybetin, ihtişamın veya kuvvetin”, enerji veya gücünü anlama noktasında kutsala bir cevap olduğunu söylemiştir. Kutsala bir başka cevap ise, bunun cezp edici bir yönünün olmasıdır. Aynı zamanda kutsalın bu cezp ediciliği sayesinde büyük korku ve esrarlı nesnelere/tabular, özel güçlere ve kurtuluşa giden

¹ Dinî Tecrübe / Religious Experience: Kutsalın, belirti ve delillerini sezgisel bir yolla algılayıp vasıtasız olarak doğrudan doğruya kavrama; kutsal ve ilâhî kudretle sezgisel ve duygusal ilişki kurma olarak tanımlanabilir. Böylece, dinî tecrübe terimi altında bilinç olayları olarak bireyin dinsel eğilimleri, dinî duygu ve sezgileri tasvir edilmekte, dinin tecrübeye, iç yaşantısına dayalı duygusal yönü değerlendirilmektedir. Dinî tecrübenin konusu kutsal, yada ilahî kudrettir. Bu kutsiyet duygusu ve sezgisi, bütün dinlerde ortak yaşantı ve tecrübe olarak yer alır. Bireyde fitrî bir dinî hassasiyet vardır ve bu da ilk aslı dinî tecrübenin doğuşuna imkan verir. Fakat başlangıçta, henüz içi boş bir çerçeve gibi muhtevası şekillenmemiş olan bu ilahî kudret sezgisi, belirli bir dinin inanç ve değerleri tarafından kuşatılması sonucu farklılaşır ve o dinin, kimliğini taşıyan bir tecrübe haline gelir. (Hökelekli, Hayati, Din Psikolojisi, T.D.V. Yayınları, Ankara-1993, sh. 131-132)

² Kutsal / Sacred & Holy: Latince "sacer"den gelen "sacred/kutsal" ve eski İngilizce'de "halig"den gelen "holy/mübarek" kavramları; varlıkların genel nizamına ait olan din dışı veya sekülere zıt olarak, Tanrı'nın ve tabiatüstü alanına ait olan kavramların eşanlamlısı olarak kullanılır. Her ikisi de, kendilerinde tabiatüstü dünya ile gündelik hayatın birbirine girdiği şahısları, yerleri veya objeleri nitelendiren sıfatlardır. Bu bağlamda söz konusu bu benzer dünya her nerede ve ne şekilde bireyin normal dünyasıyla kesişirse, bu temas noktasından "kutsal" diye söz etmek mümkündür. Bu anlamda kurban kesilen yer, mabet veya kilise kutsal bir yerdir; kral veya rahip kutsal bir şahıstır; Tanrı'nın kendi iradesini açıkladığı kitap kutsal bir metindir; dans, müzik, ilâhî ve kendisiyle tabiat üstü varlıkların yüceltildiği konuşma formu kutsal bir âyindir. (Sharp, Eric, J., Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram, (Çev. Ahmet Güç), Arasta Yayınları, Bursa-2000, sh. 49-50)

³ Tabu / Taboo: Genellikle toplum düzeyinde ve çoğunlukla kutsal sayılan objeler referans alınarak gerçekleşir. Bazı nesnelere, insanların ya da hareketlerin yasaklanması, bunlara dokunulamamasının ya da sözünün bile edilememesinin kastedildiği daha geniş bir kullanım alanına sahip olan tabu, özgün anlamıyla aynı anda hem kutsal, hem tehlikeli ve dinî yasaklarla örülen bir nesne, kişi, eylem, yer, hayvan veya bitki olabilir. (Budak, Selçuk, Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-2000, sh. 720)

yolu göstermişlerdir. Öte yandan güçlü tabular, kutsal yerleri, nesnelere ve onların duygusal güçlerinde meydana getirdiği etkiyi kuşatmışlardır. Bu anlamda dinî âyinler, esrarlı bir tecrübenin oluşumuna ortam hazırlayan, karanlık ve sessiz olan özel mekanlarda yapılır. Bunun yanı sıra mumlar, tütsü ve müzik eşliğinde, yaklaşılmayan ve ayrı bir mekanda duran kurban taşının önüne konulur. İlkel kabilelerde ve onların bilinen diğer topluluklarındaki bu sözsüz semboller, bireydeki bazı duyguları uyandıran doğal bir fenomen olarak, müzik eşliğinde güçlü bir psikolojik etki yapabilmektedir. Âyin esnasında din görevlisi ve yardımcıları, duyguları etkileyen cübbeler giymektedirler. Örneğin; sözde Mesih mezarlığı gibi önemli bir sembolik mekan içinde olan kutsal mezarda bulunan çok sayıda ışık ve süslemeler görülmeye değer niteliktedirler.

İlkel dinlerde ibadet, sembolik olarak rutin işlerin yapılması ve nesnelere kullanılmasıyla yerine getirilir. Örneğin; dinin kurucusu olarak kutsal sayılan bir şahıs, heykelleriyle, fotoğraflarıyla, vücudunun kanyıyla veya elbiselerinin parçalarıyla sembolize edilir. Olağan ve yerleşik dinsel ibadet biçimlerinden farklı bir düzene inanan ilkel topluluk üyeleri, çoğu zaman dinî liderlerinin bir fotoğrafını taşırlar. Bu topluluklarda, örneğin; günahkarlık veya hürmet etme gibi duygu ve tutumlar, bedensel duruş, dans veya diğer ifade formlarıyla sembolize edilmiş olabilir. Yine böyle toplumlarda din görevlileri ve diğerlerinin sosyal statü ve rolleri, giysileriyle/cübbeleriyle sembolize edilir. Dolayısıyla Hıristiyan kilisesine mahsus Aşâi Rabbânî âyininde/eucharist olduğu gibi inancı etkileyen geçmiş olaylar, sembolik olarak tekrar yürürlüğe konmuş olabilir. Bu bağlamda ilkel topluluklar tarafından dile getirilen, yağmur yağdırma veya sağlıklı olma gibi arzu ve istekler, sembolik olarak yağmuru yağdırmak veya sağlıklı olabilmek için yapılan âyinlerde kullanılan ritüeller tarzında ifadelendirilmiş olabilir. Öte yandan ritüeller, anlam açısından iki temel yolla ifade edilir. Bunlardan birincisi, ikonik/görsel⁴ tarzıdır. Bu tarzda ritüeller, kana benzeyen şarap veya saflığı ve temizliği ifade eden su gibi, bir söz veya sembol vasıtasıyla imâ edilen şeyin bir parçası veya benzeri yoluyla ifadelendirilebilir. Diğer ifade biçiminde ise ritüeller; toplumları simgeleyen milletlerarası gruplar için belirlenen bayrak veya sancak gibi bir sembolle de ifade edilebilir (Firth, 1973).

İbadet edenler, şarkı/ilahi söyleme ve dans etme gibi diğer yollarla da, dinî duygu ve tutumlarını ifade ederler. Bu bağlamda ibadet ederken, diz çökme, başını veya vücudunu yere doğru eğme ve bazen de yere, yüzü koyun yatma gibi özel bedensel duruşlar sergilenir. Bunların yanında, ibadet esnasında özellikle âyini yöneten din görevlisinin veya onun yardımcılarının önünde -elleri bir arada tutma, ellerin birini veya her ikisini de havaya kaldırma, elleri sıkıca tutma, el çırpma, karşılıklı şarkı/ilahi söyleme ve diğer ritüel hareketler gibi- özel bir takım hareket-

⁴ İkonik & Görsel / Iconic: Bir görüntü, imaj veya resmin, temsil ettiği şeye benzerliği bulunan bir sembolle ilgili olan durumdur. Örneğin; “+” sembolünün, bireyde toplama işlemini veya olumlu bir pozisyonu çağrıştırması durumudur. (Budak, Psikoloji Sözlüğü, sh. 392)

ler de yapılır. Ayrıca sessizce ve tevâzû ile kutsal sayılan mekanlardan çekinerek yapılan özel yürüyüş yöntemleri de söz konusudur. Yapılan bu sözsüz davranışlar, kesinlikle korku, huşû, saygı ve hürmet ifade eden birer şablondur. Ancak söz konusu hareketler, dışarıdan bakıldığında yukarıya erişmek üzere uzanma veya birisini selamlama davranışı şeklinde de algılanabilirler (Heiller, 1932).

a.a. İbadet İçinde Müzik

Topluca yapılan dinî ibadetler, genellikle müzik eşliğinde yapıldığı için ibadet ve müzik⁵ birbiriyle yakından ilişkili kavramlardır. Bu bağlamda müziğin, öteki dünya/other-worldly düşüncesine dalmayı simgelediği, dindeki ölüm ötesi inancı ifadelendirdiği, esrar veya sihrin deneyimini belirttiği söylenmektedir. Öte yandan âyinler esnasında müzik, dans ile birlikte icra edilmektedir. “Şarkı söyleme ve dans etme; grubun diğer gruplara yaklaşmasına, bireylerin duygularını kontrol etmesine ve onları ortak hareket etmek için hazırlamasına yardımcı olmaktadır” (E. O. Wilson, 1975; sh. 564). Bu sebeple ilkel insanlar için dans etme, kurban kesmekten çok daha önemli bir ritüeldir (Heiler, 1961).

Şamanizm ve zencilere has bir çeşit büyücülük olan “voodoo”da, galeyân ve vecd halleri içinde coşkun bir davul sesiyle bir araya toplanma söz konusudur. Şamanlarda, Dionysus’un yunan taraftarlarında, Türk semâzenlerde⁶ ve XIX. yüzyıl Amerikan kızılderili hayâlet dansçıları örneklerinde olduğu gibi, ilkel dinler içerisinde de çoğu kez âyine müzik eşlik etmektedir. Tüm bu âyinler sırasında dans etmek saatlerce devam etmekte ve sonuçta âyine katılanlarda, -yanan kömürlerin üzerinde yürüme örneğinde olduğu gibi- kendinden geçme/vecd hali ve yorgunluk meydana gelmektedir. Öte yandan âyin esnasında yapılan müzikte çok fazla gürültü ve ritim yoktur (Wulff, 1997). Âyine katılanlar, müzikle yapılan âyin, tanrıların var olduklarına, insanlara hükmettiklerine, hastalığa ve yanardağlara karşı kendilerini koruduklarına ve savaşları kazanmalarında yardımcı olduğuna inanırlar. Oysa bugün modern dünyada, dans etmek, bazı dinî amaçlı toplantıların/zikir meclislerinin dışında din ile pek bağdaştırılmaz. Bunun yanı sıra dinî amaç taşımayan dans etmenin de, büyük bir keyif verdiği ve sosyal bağlılığı artırdığı tespit edilmiştir (Argyle, 1996).

Eski yunan müziğinde, semâvî bir uyumun ifadeleri vardır. İlk dönemlerde oluşturulan bu müzik, Hıristiyan müziğinin eğitiminde ve söz konusu inancın ifadelendirilmesi için dinî törenlere eşlik etmede kullanılmıştır. Bu uygulamaların bileşimi, ilk dönem kilise müziğine iki önemli konuda rehberlik etmiştir. Bu bağlamda Papa Gregorius tarafından ibadette kullanılmak üzere bestelenen müzik parçaları, alçak sesle söylenmeye başlanmıştır. Bildiğimiz gibi Batı’da hâlâ Rönesans

⁵ Bu metinde geçen “müzik/music” kelimesi, dinî muhtevaya sahip olup dinî terminolojide kullanılan “müsikî” kelimesinin ihtiva ettiği anlamı sahiptir.

⁶ Semâzenler / Whirling Dervishes: Mevlevîlikte müsikî eşliğinde dönme hareketini icra eden kişiler.

döneminde Bach, Palestrina ve diğerleri tarafından yapılan dinî içerikli kilise müziği kullanılmaktadır. Onlar, bu kilise müziğini yaparken, orglarını ve daha sonraki dönemlerde kullanılacak olan müzikâl enstrümanları kullanmışlardır. Bach, Leipzig kentinde, kendi bestelerini yazmış ve yönetmiştir. O, ömrünün son zamanlarında, Jena'nın yakınında bulunan kasabadaki kilisede, Luther'le birlikte, kendi bestelerinin icra edildiği bir âyine katılmıştır. Âyinin anlamını ve duygusal etkisini oldukça fazlaştıran dinî muhtevalı kelimeler, başka yerlerde icra edilmek üzere bestelenen eserler gibi bestelenmiştir. Katolik kilisesindeki ekmek ve şarabın takdis edildiği âyinin müziğinde olduğu gibi, bu âyinlerin müziği de, âyin sırasında yapılan işlerin düzenini ve tören esnasında katılımcılarda meydana gelen duyguları ortaya çıkarmada oldukça etkili olmuştur. Winchester Katedraline, X. yüzyılda kilisenin içinde kullanılmak üzere hacminin ve sesinin yüksekliğiyle ünlü bir org koyulmuştur. Buradaki kilisede özellikle Luther'in ölümünün ardından, yeniden düzenlenerek bestelenmiş ilâhiler söylenmiştir. Öte yandan bugün muhafazakar Protestanların toplantılarında, Billy Graham yönetimindeki 1500 kişilik bir kilise korosu tarafından, acıklı ilâhiler söylenmektedir. İlâhiler, âyinlere katılanlar üzerinde olumlu psikolojik etkiler yaptığı için oldukça kabul görmüştür. Ayrıca söz konusu durum, grup üyelerinin, kiliseye bağlılıklarını artırmasının yanı sıra yeni kilise üyelerini de etkilemiştir. Böyle bir etkiye sahip olan kiliseler, şimdi orglardan daha iyi olan müzik enstrümanları kullanmaktadırlar. Artık bugün, kiliseler için orgsuz yapılar inşa edilmektedir. Bunun yanı sıra, yeni oluşturulmuş bir müzik grubu, âyinlere katılanlar için icra edilmek üzere, daha iyi bağlılık ihtiva eden eserler bestelemektedirler. Önceki döneme ait kiliselerde orglar vardı ve aradan geçen zaman içerisinde kiliseler, kendi kendilerini orta çağdaki bestecilerin müziklerinden uzaklaştırdılar. Halbuki, kiliselerde, müzik eşliğinde derinliğin gücü keşfedilebilir ve ritmik bir orgla dinî duygular meydana getirecek notalar yazılabilir.

Âyin esnasında kullanılan müziğin, bireyin duyguları üzerinde yaptığı etkiye ilişkin yapılan araştırmalarda; müziğin, âyinlere katılanları çok rahatlattığı ve onlar üzerinde güçlü bir psikolojik etki meydana getirdiği tespit edilmiştir. Daha sonra bireyler üzerinde etki uyandırmak için müzik, laboratuvar ortamında çeşitli araştırmalarda uygulanmak üzere kullanılmıştır. Biz, bireyler üzerinde müziğin gücünü kullanarak, ses tonlarının farklı seviyeleriyle mutlu, üzgün vb. psikolojik durumlar meydana getirebiliriz. Üzgün birey, alçak sesle, daha düşük bir tonda ve yavaşça konuşur. Buna karşın mutlu birey ise, daha hızlı ve yüksek bir perdeden nazik bir tonda konuşur (Scherer & Oshinsky, 1977). Öte yandan bireyler üzerinde meydana gelen dinî bir duygu, dinî müzik tarafından uyandırılmış olabilir. Bu bağlamda Goodwin Watson (1929), âyinin ergenler üzerindeki etkilerine ilişkin yaptığı bir çalışmada; âyin esnasında yoğun ve acıklı bir tarzda icrâ edilen müziğin, ergenlerde oldukça yüksek düzeyde bir hûşû uyandırdığını tespit etmiştir.

Öte yandan müzik, bundan daha iyi psikolojik faydalar sağlayabilir. Yani müzik, -evlenme ve cenaze törenleri, paskalyadan önce gelen büyük perhiz veya paskalya yortusu örneklerinde olduğu gibi- yerinde kullanıldığı zaman, psikolojik açıdan birey üzerinde olumlu farklı dinî duygular meydana getirebilmektedir. Bu

bağlamda müzik, Katolik kilisesindeki ekmek ve şarabın takdis edildiği âyinde, âyine katılanları dinî yoğunluğun en zirve noktasına ulaştırabilmektedir. Bunun yanı sıra, Beethoven'ın en son bestelediği müzik parçaları/quartets ise bireye, bir an olsun sonsuzluğu hissetme duygusu vermektedir. Aynı şekilde Elgar'ın "Gerontius'un Rüyası" adlı müzik parçası da bu anlamda bireye, biraz önce anlatmaya çalıştığımız psikolojik durumu yaşatmaktadır.

Erken dönemlerde yapılan müziği, büyük dinî tecrübelerin oluşumu için en genel anlamda "itici bir güç" olarak görmekteyiz. Bunun da ötesinde müzik, kendi kendine -kilisenin dışında icra edilen müzik olarak- bile değerlendirildiğinde, ebedîliği ihtiva etmesi, benlik duygusunun kaybolması ve ölüm ötesi hayatın, hayâl aleminde bir an da olsa görülmesi anlamında, dine katkı sağlayan tecrübeler meydana getirebilmektedir. Sonuç olarak, din ve müzik arasında çok yakın bir ilişki söz konusudur.

a.b. Grupla Yapılan İbadet

İbadet, grup içerisinde genellikle kilisede, mabette veya diğer kutsal mekânlarda ve evlerde yapılan bir davranış biçimidir. Doğu Afrika'daki ergenlik dönemine girerken yapılan dinî törenlerle ilgili çalışmasında Turner (1969), döneme giren ergen adaylarının, derin bir kaynaşma ve sevgi yaşadıklarını, uyumlu olma anlamında arkadaşlıkla ilgili rol dağılımına ilişkin olumlu duygular hissettiklerini tespit etmiştir (bkz. sh.128). Argyle ve Hills, bireylerin kilisede yaşadıkları kaynaşma duygularıyla diğerlerini etkilediklerini ve kendilerini, ailenin bir ferdi gibi hissetmeleri tarzındaki duygularla oluşan daha etkileyici dinî tecrübe şekillerinin yaşandığını tespit etmişlerdir. Bu türden oluşan sosyal bağlılık çeşitleri, belki de dinî tecrübenin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Bu kitabın 10. bölümünde, kilise topluluğunda oluşan çok kuvvetli sosyal destek ve bağlılığın, bireye verdiği mutluluk ve sağlığa ilişkin dinin faydalarından bazılarına değineceğiz. Sözü edilen bu kuvvetli sosyal bağlılığın sebebi tam olarak bilinemese de ibadet etme, dinî törenlere katılma ve derin duyguların yaşanması sonucu oluşan tecrübelerin grup üyeleriyle paylaşılması olabilir (Spickard,1991).

Tanrı'yı etkilese de etkilemese de sözsüz ifadelerin, grup üyelerinin duygusal durum performansları üzerinde başka etkileri de vardır. Örneğin; gülümseme, sana mutluluk verir, yumrukların sıkılması ise seni sinirlendirir. Tüm bu durumlar, orijinal bir fenomen olarak bilinen "yüzden geri bildirim"⁷ sayesinde tespit edilebilir ve bu söz konusu durum da, üyelerin duygusal durumlarını etkileyebilir (Argyle, 1988).

⁷ Yüzden Geri Bildirim / Facial Feed-Back: Yüz kaslarından gelen duyuşsal geri denetim, yani yüz ifadesinin bu yüz ifadesine karşılık gelen öznel duyulara yol açması durumudur. (Budak, Psikoloji Sözlüğü, sh. 848, 327-328)

a.c. Papazlar ve Ruhban Sınıfı

Kilisede yapılan ibadet, papazlar ve diğer dinî liderler tarafından yönetilmektedir. Dinî liderler, kilise üyelerinin giydikleri kıyafetlerden ayrı giyinirler. Bu bağlamda muhafazakâr protestanlar, etkileyici ve sembolik bir kostüm giyerek süslenirler. Aynı zamanda papazların, âyin esnasında müziği yöneten, haçın bulunduğu yerde âyin sırasındaki rutin işlemleri düzenleyen, kutsal kitaplarını okuyan ve genellikle de, kilise veya mabedin diğer hizmetlerini yapan başka yardımcıları da vardır. Öte yandan rahibe olmaya çalışmak anlamında bazı kadınlar tarafından erkeklere karşı müthiş bir direnme olmasına rağmen, her ne kadar şimdilerde protestan kiliselerinin çoğalmasıyla birlikte kadınların oluşturduğu ruhban sınıfı tarafından yönetilen kiliseler çoğalsa da, yüzyıllardır hemen hemen bütün kiliselerdeki papazlar erkek olmuştur. Öte yandan daha çok ilkel dinler içerisinde değerlendirilen Şamanizm’de ise, vecd haline girerek âyinleri yönetecek olan makâma, beden bakımından farklı özelliklere sahip olan kişiler seçilmiştir. Bunun yanı sıra katoliklerdeki ruhban sınıfı için papaz adayları, genellikle papazlar tarafından eğitim verilen okullardan seçilmektedir (Fichter, 1961). Fakat çoğu protestanlar, ruhban sınıfına seçilmek için kendilerini “haklı” görseler de bazı mezhepler, katoliklerde uygulanan seçim sisteminin kendilerine de uygulanmasını istemektedirler. Daha önceki dönemlerde düzenli bir eğitim süreci olmasa da, şimdilerde çoğu ruhban sınıfı eğitilmektedir. Aynı zamanda bu eğitim, bazı yıllarda Hıristiyan din adamı yetiştiren bir ilâhiyat fakültesi/seminary bünyesinde verilmektedir. Bunların yanında, ruhban sınıfının; organizasyonları düzenlemek, âyinlere rehberlik etmek, vaâz etmek, dinî öğretileri cemâate öğretmek, onları gözetmek ve kendi grupları dışından çeşitli grupların kendi kiliselerine intisâp etmelerini sağlamak gibi bazı sosyal görevleri de vardır. Her ne kadar ruhban sınıfındakiler, haddinden fazla çalıştıklarını söyleyip çok az boş vakitleri olduğu konusunda şikayette bulunsalarda, mesleklerine sıkı sıkıya bağlıdırlar.

Kitabın ilerleyen sayfalarındaki 15. bölümde, ruhban sınıfının diğer çeşitleriyle, yeni dinî eğilimlerin karizmatik liderlerini ve mürşitlerini tartışacağız. Bu bireyler, kendilerine ait kiliselerde yeni bir bakış açısıyla bazı inançlar sunarak kendi taraftarlarına dinî pratikler yaptırmaya başlamışlardır.

a.d. Kurban

Bütün ilkel dinlerde merkezî bir öneme sahip olan kurbanın,⁸ daha gelişmiş sembolik formları bulunmaktadır. Kurban, Tanrı’ya karşı genellikle yaşayan bir yaratığı sunmaktır (Hıristiyan Kilisesinin Oxford Sözlüğü, 1997). Bu bağlamda, taş devrindeki yazılı eserlerin olmadığı toplumlarda ve eski Grek, Hindistan ve Japon

⁸ Kurban / Sacrifice: Tanrı’yı bir şekilde etkilemek veya Tanrı ile kurbanı sunan birey arasında yakınlaştırıcı bir bağ meydana getirmek için bir şahsı, bir hayvanı veya bir objeyi Tanrı’ya adama davranışdır. (Sharpe, Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram, sh. 44-46)

dinlerindeki kurbanın, Musevîlikte ve Hristiyanlıktaki kurban ibadetine benzer tarzda algılandığı tespit edilmiştir. Kurbanla ilgili dinsel görevler, papazlar veya diğer yetenekli kişiler tarafından yürütülürdü. Daha sonra kurbanlar, özel olaylar sonucu gerçekleştirilen geçiş âyinlerinde olduğu gibi belirli zamanlarda kurban taşı üzerinde kesilir ve temizlenirdi. Öte yandan eski Meksika yerlileri bazen hayvanları, bazen de sebzeleri keserek kurban ederler sonra onları bazen yakarlar bazen de yerlerdi. İnsanların, yaşayan mallarından bazılarını tanrılara sunmaları kurbanla ilgili temel bir ögedir (Henninger, 1987). Dolayısıyla kurbanlar, bireylerin çeşitli amaçlar için tanrılara, ruhlara veya ölmüşlerine sundukları canlılardır. Günahkar bir kimse tövbe edeceği zaman, hayvanı Tanrı'ya kurban ederek tövbesinin kabul edileceğini ümit ederdi. Öte yandan ölüm ötesinin tanrılarını için sunulan kurbanların kanları ise toprağa veya derelere akıtılırdı. Antropologlar, konuyla ilgili yaptıkları çalışmalar sonucunda farklı amaçlarla kesilen altı çeşit kurban tespit etmişlerdir:

1. Tanrı'ya yönelerek karşılığının geri döneceği ümidiyle hediye amaçlı kesilen kurbanlar.
2. Affedilmeyi ummak ve Tanrı'nın cezasından kaçınmak için tövbe amaçlı kesilen kurbanlar.
3. Tanrı'yla yakın bir ilişki sağlamak için bir öğün yemeği paylaşmak amacıyla kesilen kurbanlar.
4. Ürünlerinin verimliliğini devam ettiren Tanrı'nın bunamasını engellemek amacıyla kesilen kurbanlar.
5. Gücüne sahip olmak için Tanrı'yı yemek amacıyla kesilen kurbanlar.
6. Öbür dünyadaki ölmüşlerine yardım etmek amacıyla kesilen cenaze kurbanları.

Bazı antropologlar, yaptıkları araştırmalar sonucu, on dört muhtemel kurban kesme amacını ihtiva eden daha uzun bir liste oluşturmuşlardır. Öte yandan eğer kesilen kurbanın bilinen amacı tam olarak açık değilse kurban, anlamlandırılmak için çok fazla açıklamalar yapılabilen dinî davranışın temel bir formu olarak görülmektedir.

Bununla birlikte dünyada, kurban ibadetiyle ilgili büyük tarihî değişimler meydana gelmiştir. Bu anlamda, hakikate uygun olarak yapılan kurban, sadece çok ilkel toplumlarda bulunabilmektedir. Daha sonraki dönemlerde, ona sembolik ve ruhanî bir anlam yüklenerek kurban edilen, hayvanın kendisi veya parçaları olmuştur. Tanrılara kurban olarak kesilen bu hayvanların etleri bazen yenmektedir. Öte yandan genellikle, tarıma dayalı toplumların yaşamları, ölümleri ve ürünlerinin bol ve bereketli olması, onlar için hayatın ana eksenini oluşturduğu için onlar, kurbanın tanrılarının ürünlerini arttırmalarında bir vesile olduğuna inanmaktadırlar. İnsanlık tarihine bakıldığında kurban, geçmiş yüzyıllarda geniş uygulama alanları bulmuştur. Kurban, modern dönemden önceki hayatta, dinî bir eylem olarak Yahûdi, Hristiyan ve putperest olan herkesin zihinsel argümanlarının bir parçası olmasının

(Hanson & Hanson, 1981; sh. 107) yanı sıra uzun bir zaman öncesine kadar, bizim zihinsel argümanlarımızın bir parçası olarak da kalmıştır. Belki de yüzyılın sonuna kadar da böyle kalacaktır (Hanson & Hanson).

Kurban, ilk dönem Musevîler için çok önemliydi ve kurbanın farklı cinslerinin bir sayısı vardı. Bunlardan en iyi bilineni, günah keçisidir.⁹ İsrâil'in bütün günahlarını bu keçinin taşıdığına inanılırdı. Öte yandan Hıristiyan teolojisinde ke-fâlet doktrini, merkezî bir öneme sahiptir. İlk Hıristiyanlıkta bu doktrin, kurbanlık hayvana benzetilmiştir. Bu doktrine göre, Mesih'in Tanrı'nın kuzusu olduğu düşün-cesi, onun pişmanlığa ihtiyacının olduğu şeklinde kabul edildi. Bununla birlikte kurban hikayesi, özellikle St. Paul'un İbrânilere yazdığı mektubun içinde yer almıştır. Mektupta kurban ibadetinin, Yahudilerle birlikte usûlüne göre yapılması gerektiği önerilmiştir. Sonraki teologlar ise kurbanı, şeytanın üzerine kazanılmış bir zafer olarak diğer dinî semboller içerisinde değerlendirmişlerdir. Kanuna uygun olan cezâyâ veya Tanrı'nın sevgisinin ispatına ait geliştirilen teoriler, tamamen Tanrı'ya karşı olumlu bir ortam oluşturmak için yapılmış açıklamalardır. Kurban teorileri gibi ke-fâlet teorilerinin de bir sayısı vardır. Bu teoriler de, cezâdan kaçınma ve Tanrı'yla iyi ilişki kurma yaklaşımları gibi benzer teorilerin bazılarını içine almaktadır. Bununla birlikte bütün anlaşmalarda İsâ'nın ölümü, önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bugün, İsâ'nın ölüm yıldönümü olarak anılan Hıristiyan kilisesine mahsus Aşâi Rabbânî âyini, Hıristiyan ibadetinin içinde merkezî bir öneme sahiptir ve âyinin yapıldığı haftada milyonlarca Hıristiyan bu âyine iştirak etmektedir. Bu bağlamda oldukça anlamlandırılmış olan dinî tecrübelerin, kilise âyinde ortaya çıktığını ve âyinlere düzenli olarak katılanların, bu yaptıkları için kendi mutluluk ve sağlıkları için büyük yarar sağladığını görmekteyiz. Ayrıca bir de Hıristiyanlıktaki kurban vardır. Hıristiyanların bu kurbanı yerine getirmek için aşırı çileci bir hayat tarzı¹⁰ içinde yaşayıp, bütün dünyevî işlerden veya evlat edinme arzusun-dan vazgeçmeleri gerekli değildir. Ancak bunun yanı sıra kendi kendine karşı hoş-görülü olma ve diğerlerine karşı fedâkârlık yapma teşebbüsünde bulunmaya ilişkin bazı engeller de söz konusudur.

“Hz. İsâ, bizi günahlarımızdan arındırmak için öldü” düşüncesi, Hıristiyan doktrininin basit bir görüşüdür. Bu bağlamda Hanson ve Hanson (1981; sh. 113), ke-fâlet doktrininin modern bireyin inancına ilişkin terapötik bir model olmadığını; ancak aykırı bir terapötik sembolü de ifade etmediğini öne sürmüşlerdir. Öyleyse inanç işinin terapötik modeli nasıldır? 7. bölümde gördüğümüz gibi Freud düşüncesinde, Hıristiyan kilisesindeki Aşâi Rabbânî âyinde şarap içip ekmek yemek,

⁹ Günah Keçisi / Scapegoat: Eski Musevîlerin günahlarını çöle götürmek üzere başıboş bırakılan keçiyeye verilen isimdir.

¹⁰ Çilecilik / Asceticism: Tensel ve fiziksel hazlar gibi yaşamın maddî zevklerinden gönüllü olarak vazgeçmeye, basitliği, öz disiplini öne çıkarmaya dayanan ve daha yüce ahlâkî ve dinî bir düzene ulaşma uğruna uygulanan bir yaşam tarzıdır. (Budak, Psikoloji Sözlüğü, sh. 184)

Tanrı'yı yeme anlamına gelmekte ve bu anlam da, ilkel totemizmden¹¹ çıkarılmaktadır. Öte yandan dinî tören kapsamında öldürme ve totem hayvanını yeme, Tanrı'yı ifade etmekte ve ilkel kabilenin babalarını ilk kez öldürüşünü anımsatmaktadır (1913). Freud'un söz konusu bu teorisi, ensest tabusu,¹² kurban edilecek hayvanları öldürme ve etini yeme gibi din hakkında suç ve Tanrı'nın korkusuna ilişkin birkaç önemli ve tutarlı durumu ifade etmektedir.

Girard (1972), kurbanın dinde merkezî bir konuma sahip olduğunu ve gerçekten dinî inançların bir nedeni olarak değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. O, her toplumda şiddetin olduğuna dikkati çekerek, birbirlerinden etkilenecek de olsa sürekli birbirlerinden öç alma hırsıyla dolu toplumların olmasını, toplumsal barış açısından tehlikeli görmüştür. Bireyler, şiddet dönemlerinin sonucunda hayvanları düzenli olarak kurban etmişlerdir. Bu bağlamda onların saldırganlıklarını kaldırıp barış sağlamaya çalışan kabile içinde kolektif bir şiddet söz konusudur. Bu oluşum içinde kurban, söz konusu şiddeti kaldırmaya yönelik bir araçtır. Öte yandan kutsal olarak kabul edilen kurban, iyiye doğru bir değişim süreci geçiren bizim günahlarımızı ifade etmekte ve böylece kurban sayesinde korunan bir toplum oluşmaktadır. Bu teori, antropolojik alan araştırmaları sonucu elde edilen verilere dayanmaktadır. Örneğin; Lienhardt (1961), Batı Afrika'da Dinkalar üzerinde yaptığı çalışmalar sonucunda, totem hayvanının kurban edilmesinin, bütün kabileler tarafından yürütüldüğünü ve sonra da kurban edilen bu hayvanın yendiğini görmüştür. Buna paralel olarak Freud'un "Totem ve Tabu" teorisinde ise, totem hayvanının öldürülmüş babayı ifade etmesi şeklinde nitelenen bir uyarılma söz konusudur. Ancak söz konusu bu durum, kurbanın niçin yendiğinin açıklaması değildir. Bilakis bu teori, "Tanrı, toplumun bir ifadesidir" şeklindeki Durkheim'in teorisine benzemektedir. Freud için kurban, paylaşılmış bir yemek anlamına gelmektedir. Girard için ise kurban, saldırganlığın yeniden ifade edilmesi şeklinde anlaşılmıştır. Dolayısıyla burada kurban, tanrılara bir hediye anlamı taşımaktadır.

¹¹ Totemizm / Totemism: Doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılan totemlere dayalı bir tür dinî inanç şeklidir. Bu inanca göre bireyler, aynı totemden gelmektedir ve örneğin kabile üyeleri ile totem hayvanı akrabadır; totem olarak kabul edilen şeyi öldürmek, yok etmek, yemek, onunla cinsel ilişki kurmak genellikle yasaktır. Freud, totemi ilk baba; ihlalini ensest; yasağı ise ensest yasağı olarak yorumlamıştır. Freud'un bu teorisine göre; totemizmin kökeninde, ilk babanın öldürülmesi ve daha sonra onu öldüren oğullarının kendilerini de aynı akıbetten korumak için baba katlini yasaklaması yatmaktadır. (Budak, a.g.e., sh. 764; krş. Sharpe, Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram, sh. 92; Freud'un konuyla ilgili görüşlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Freud, Sigmund, Totem ve Tabu / Totem and Taboo, (Çev. K. Sahir Sel), Sosyal Yayınlar, 2.Baskı, İstanbul-1996)

¹² Ensest Tabusu / Incest Taboo: Bir kültürde, yakın akraba olarak tanımlanan bireyler arasındaki cinsel ilişki yasağıdır. Bu yasağı açıklamak için genetik, sosyolojik ve psikanalitik bazı teoriler ortaya atılmıştır. Örneğin Freud'a göre ensest tabusu, köken olarak ilk babanın katline karşı geliştirdiği bir tepkidir, yani babalarını katlederek ailedeki kadınlara el koyan erkeklerin, aynı şeyin bir gün kendi başlarına da geleceği korkusuyla koydukları bir yasaktır. (Budak, a.g.e., sh. 264)

Kurbana karşı geliştirilen tutumların değişmesi, kurban taşıyla ilgili olarak reform sonrası protestan değişimini yansıtmaktadır. Öte yandan sofrada paylaşılarak yenen yemek anlamındaki kurban inancı da, Eski Ahit'ten esinlenerek ortaya çıkarılmıştır.

Jung, din içerisinde kurbanın ve Hıristiyan kilisesine ait Aşâi Rabbânî âyininin önemli bir yeri olduğunu kabul etmektedir. O, Hıristiyanların bu âyininin, Şamanizm'deki tanrıların ölümleri ile yeniden doğuşları ve şamanların ürünlerinin verimliliklerinin artırılmasıyla ilişkili olduğunu ifade eder. Hıristiyanlıkta Tanrı, kurban edilmesi ve yeniden doğması için kendinden bir parça olan oğlu İsa'yı göndermiştir. Hıristiyanlar, âyinlere katılırlar veya diğer kurbanlara kendilerinden bir parça olan değerli hediyeler takdim ederler. Burada kurban, bencil benliğin¹³ yeniden oluşmasını önlemeye yönelik yüksek bir amaç ifade eder. Jung'a göre, bu âyin gösterilerinin sürekli tekrar edilmesi, bireyin maneviyâtında kökleşen ruhsal durumlara dayanmaktadır (Jung, 1954). Daha çok bilinen psikolojik teorilere baktığımızda, maâlesef Freud'un kurban doktrini kadar düzeltilmeye ihtiyacı olan başka bir yaklaşım yoktur.

Kurban, bir süreçten ziyâde, eş zamanlı olarak yapılan bir işlemdir. Nuer düşüncesi ile ilgili meşhur bir çalışmasında Evans-Pritchard (1956), kurban âyinlerinin yapıldığı kutsal yerlerde on dört ayrı süreç tespit etmiştir. Sosyal psikologlar, onların kendi içlerinde yaşadıkları ilişkileri ve Tanrı'ya karşı kurban olarak verilen hediyelerin kullanımını araştırmışlar ve hediyelerin genellikle karşılıklı verilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Furnham & Argyle, 1998). Aynı zamanda bu durum, tanrılara değerli nesnelere verilmesinin de bir nedenidir. Bu bağlamda hayvanlar oldukça değerli kabul edildiğinden, verilebilecek en değerli hediyeler olmuştur. Benzer şekilde yapılan değerlendirmeler içinde hediye vermenin ikinci bir nedeni ise, Tanrı'ya teşekkür etmektir. Öte yandan bireyler korktuysa, bu korkuya ilişkin verilecek olan ceza, hediyeler tarafından önlenebilmektedir. Bireyler, yaşanan tarihi olayları bu dünyada ve öbür dünyada suçluluk hissetme ve cezadan korkma olarak görmektedirler. Bunun yanı sıra bireyler, hediyeleri tanrılara birlikte sunabilirler. Özellikle sunulan bu hediyeler, paylaşarak yenen bir ziyafet formunu alırsa Hıristiyanlıktaki kominyon âyinine benzetilebilir. Bu bağlamda Tanrı'nın yemek yemesi çok tuhaf görünmektedir. Fakat yeme isteğinin şiddeti içinde değerlendirildiğinde, savaşçıların veya onların içinde yaşadıkları toplumların kurbanı yemesi bazı kültürlerde normaldir. Niçin hâlâ öldürme ve kan üzerine yapılan vurgu tuhaf görülmektedir? Öte yandan tanrılar neden hayvanların kendileri için öldü-

¹³ Benlik / Ego: Psikanalitik öğretiyeye göre ruhsal yapının, bilinçdışı alanını dış dünyaya bağlayan katmanıdır. Bu bağlamda ben, toplumsal yaptırımları dile getiren üst ben ile içgüdüsel tepilerin oluşturduğu iç ben arasında uzlaştırıcı bir rol oynar. Ayarlayıcı bir yapıya sahip olan ben, iç ben uyarılarının bilinç alanına çıkışını kontrol eder. Ben, iç benden farklı olarak örgütlenmiştir. İşlevleri olgunlaşmayla ve deneylerle gelişir. Bilinç alanında zihinsel işlevlerle, bilinçdışı alanında ise, korunma mekanizmalarını harekete geçirerek etkinlik gösterir. (Gürün, O. A., Psikoloji Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul-1996, sh. 17; ayrıca krş. Budak, a.g.e., sh. 123-124, 248-249)

rülmesini ve yakılmasını ister? sorusuna, Jung düşüncesindeki gibi kurbanın bir “sembol” olduğu cevabı verilebilir. Konuya bu bağlamda yaklaşıldığında kurban, gerçekten bencil bir yapıya sahip olan bireyin kendinden bir parçayı hediye etmesi şeklinde değerlendirilebilir.

Bunun yanı sıra Girard’a (1972) göre gerçek kurban, Tanrı’ya bir şey vermek şeklinde anlaşılmalıdır. Bilakis, başkalarının ceza ve sorumluluklarını kapsayan toplumsal şiddeti, günah keçisine yüklemek şeklinde değerlendirilmelidir.

b. Dua

Tablo-1: ABD’de Dua Etmenin Sıklık Derecesi

Sıklık Derecesi	%
Günde birkaç kez.....	17.7
Günde sadece bir kez.....	26.8
Haftada birkaç kez.....	20.7
En azından haftada bir kez.....	12.1
En azından ayda bir kez.....	6.7
Ayda birden daha az.....	8.0
Hiçbir zaman.....	8.0

(Kaynak: Poloma ve Pendleton, 1991)

Tablo-2: Dua Çeşitleri

Çeşidi	Sorusu
1. Derin düşünce anlamında dua (Meditative)	Ne kadar sıklıkla kendinizi Tanrı’nın karşısında hazır bularak veya hissederek zaman harcarsınız?
2. Dinî pratik olarak dua (Ritualistic)	Ne kadar sıklıkla bir dua kitabından dualar okursunuz?
3. İstekte bulunma anlamında dua (Petitionary)	Ne kadar sıklıkla Tanrı’dan ihtiyaç duyduğunuz şeyler için istekte bulunursunuz? [Bir kişi başkalarının ihtiyaç duyduğu şeyler hakkında da istekte bulunabilir]
4. Konuşma diline ait dua (Colloquial)	Ne kadar sıklıkla Tanrı’dan herhangi bir konuda karar vermeniz için rehberlik etmesini istersiniz?

(Kaynak: Poloma ve Pendleton, 1991)

Birçok insan, her gün dua etmekte veya her hafta kiliseye gitmek istemektedir. İngiltere’de yaşayanların %40’ı, ABD’de yaşayanların ise %60’ından fazlası günlük olarak dua ettiklerini söylemişlerdir. Geri kalan %76’sı da günlük yaşamlarının önemli bir bölümünde dua ettiklerini ifade etmişler; bazıları ise bir günde üç kez veya daha fazla dua ettiklerini belirtmişlerdir (Poloma & Gallup, 1991). Yukarıdaki Tablo 1’de analizle ilgili detaylı bilgiler verilmektedir.

Sonuç itibarıyla, yapılan bu duaların ne kadar uzunlukta olduklarını henüz bilemiyoruz. Biz burada kişisel duaların öncelikli olduğunu düşünüyoruz. Bu dualar, genellikle bazı Doğu’ya ait meditasyon¹⁴ çeşitlerinin dışında bir odanın içinde yalnızken rahat bir şekilde oturarak veya diz üstü oturma pozisyonu olarak yapılmaktadır. Ancak burada, ibadetle ortak benzerlikleri olan davranışların ve hareketlerin/jestlerin kullanımı önemsenmemektedir.

Tablo-3: İsteyerek Yapılan Dört Değişik Dua Çeşitlerinin Sıklık Derecesi

Dua Çeşitleri	%
1. Konuşma diline ait dua (Colloquial).....	30.9
2. Derin düşünce anlamında dua (Meditative).....	4.6
3. İsteğe bulunma anlamında dua (Petitionary).....	5.3
4. Dinî bir pratik olarak dua (Ritual).....	6.9

(Kaynak: Poloma ve Pendleton, 1991)

Öte yandan, konuyla ilgili Amerika’da yapılan iki çalışma sonucunda da görüldüğü gibi, bireylerin yaptıkları başlıca dua çeşitleri tespit edilmiştir. İlk olarak Poloma ve Pendleton (1989)’un yürüttükleri çalışmada, dört çeşit yapılan dua tipini Tablo-2’de listelenmiş şekliyle görmek mümkündür. Aynı dua çeşitleri Heiler tarafından da kaydedilmiş ve ayrıca benzer dua çeşitleri diğer çalışmalarda da tespit edilmiştir.

Akron ve Ohio’daki bireylerin arzu ederek belirli bir biçimde yaptıkları dualar, yukarıdaki Tablo-3’de görülmektedir.

¹⁴ Meditasyon / Meditation: Sessiz, ama derin düşünme, belli imgeler, vb. üzerinde yoğunlaşma ile tanımlanan ve genellikle sessiz bir mekanda rahat pozisyonda oturup, derin ve düzenli soluklanmayla nötr imajlar üzerinde odaklanmayı içeren bir gevşeme tekniği ve terapisi. Bu teknik, psikolojik bağlamda iç huzur, dinginlik ve sakinlikle tanımlanan farklı bir bilinç durumuna ulaşıldığı varsayılır. Budizm, Hinduizm gibi dinlerde de yukarıdaki anlam kastedilir. (Budak, a.g.e., sh. 501)

Hood, Morris ve Harvey (1993; Hood'dan akt., 1996), benzer bir çalışma yaparak sonuçta birbirine benzeyen dört çeşit dua tipi tespit etmişlerdir. Bu dua tipleri arasındaki temel farklılık ise, bireyin kendisi için bağışlanma talebi ve başkaları için de Tanrı'dan yardım dilemeyi kapsayan isteklerin olmasıdır.

Sosyal tarama/survey araştırmaları bize, kadınların erkeklerden daha çok dua ettiklerini göstermiştir. Gerçekte bu durum daha geniş anlamda cinsiyet farklılığıyla ilgili olsa bile aynı zamanda bireylerin dindarlık seviyeleriyle de ilgilidir. Öte yandan çalışan kesim, çalışmayan kesime göre daha çok dua etmektedir. Ayrıca sosyal tabakalaşma açısından orta sınıfa ait bireyler, yüksek sınıfa göre kiliseye daha çok devam etmektedirler. Bunun yanı sıra şayet öğretilirse çocuklar, dua etmeye çok erken yaşlarda başlayabilmektedirler. 5 yaşlarındaki çocuklar, babalarının kendilerine yeni oyuncaklar alması için dua ederek, bu anlamda duanın işe yaradığına inanmaktadırlar. Öte yandan gençler ise, Tanrı'nın her yerde olduğuna ve her şeyi gördüğüne inanmaktadırlar. 10-11 yaşlarındaki çocuklar da, Tanrı'yla özel olarak konuşmakta ve ona kendi sırlarını açıklamaktadırlar (Beit-Hallahmi & Argyle, 1997; ayrıntılı bilgi için eserimizin 2. bölümüne bkz.).

b.a. İstekte Bulunma Anlamında Dua

Heiler (1932) tarafından ortaya atılan bu dua çeşidi, adeta bütün dua çeşitlerinin prototipi gibidir. Yapılan bu dua çeşidinin, çocuklar tarafından yapılan ilk duaların tipik bir örneği olduğunu görmüştük. Bu dua çeşidi, bireyin kendisinin, ailesinin veya arkadaşının ciddi bir ihtiyacı olduğunda, onların mutluluğunu engelleyecek bir tehdit unsuru veya onlarla birlikte kendisinin gücünü aşan problemler ortaya çıktığında, Tanrı'dan yardım talep etmeye yönelik olarak yapılan bir dua çeşididir. Bu problemler, ihtiyaçlardan ve hastalıklardan kaynaklanan sorunlar olabileceği gibi bireyi rahatsız eden başka sorunlarda olabilmektedir. Dua, insanlığın başarısız olduğu durumlarda sık sık başvurduğu bir yardım talep etme aracıdır ve bireyin kendini aşan durumlarda, başa çıkma¹⁵ vasıtası olarak yaptığı bir eylemdir. Öte yandan dua, hastayı ziyaret etmek gibi bireyin kendi davranışlarını

¹⁵ Başa Çıkma / Coping: Bireyin, çeşitli stratejiler geliştirerek karşı karşıya kaldığı problemlerini çözmeye çalışmasıdır. Bu durumda birey, stresli bir durum veya olayla nasıl başa çıkabilir? Stresli bir durum veya olayla başa çıkmanın genelde iki yolu vardır. Birincisi, birey öncelikle kendisinde stres oluşturan olay veya durumu değiştirmeye çalışır. Buna, "problem odaklı başa çıkma" denir. Eğer birey, stresli olay veya durumu değiştiremezse, stresli olay veya durumla ilgili duygularını ve kendini değiştirmeye çalışır. Buna da, "duygu odaklı başa çıkma" denir. Burada sözü edilen her iki yöntem de, stresle başa çıkmada ayrı ayrı kullanıldığı gibi, birlikte de kullanılırlar. Ancak, bu yöntemlerin başarıya ulaşması, bireyin geçmiş tecrübelerini kullanabilmesi, problem çözme kabiliyeti, bütün imkanlarını iyi değerlendirmesi gibi kişilik özellikleri ile çevreden alınacak sosyal desteğe de bağlıdır. Bu nedenle, stresli durum veya olayla başa çıkma başarısı, bireyden bireye değişiklik gösterebilmektedir. (Ayrıca krş. Küçükcan, Talip & Köse, Ali, Doğan Afetler ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme, İ.S.A.M. Yayınları, İstanbul-2000, sh. 11-24)

motive etmesinde veya yönlendirmesinde etkin bir rol de oynayabilmektedir. Bütün problemler iyi bir şekilde çözüme kavuştuğunda, birey aynı derecede kendiliğinden Tanrı'ya karşı minnet duygusu içerisinde problemlerin çözümünde yardımcı olduğu için dua edebilir.

b.b. Meditasyon Anlamında Dua

Dinî tecrübelerin müzikten sonra en çok yaygın olan ikinci kaynağının dua olduğunu eserimizin 5. bölümünde görmüştük. Geleneksel olarak ibadette veya dinî tecrübeye yapılan meditasyonun amacı, daha çok Tanrı'yla ilişkiye girip onun huzurunda hazır bulunmaktır. Aynı zamanda meditasyon, her ne kadar farklı dinî inançlar içinde farklı tecrübeler gibi görünse de temeldeki amacı dinî tecrübeler yaşamaktır. Öte yandan dinî muhteva taşımayan meditasyonlar da vardır. Bunlar da, aynı zamanda Deikman'ın vazo meditasyon deneyinde olduğu gibi güçlü tecrübeler meydana getirebilmektedir. Bu anlamda zen, yoga¹⁶ ve transandantal meditasyon¹⁷ gibi bir takım meditasyonel pratikler, seküler meditasyon grubu içinde değerlendirilmektedir. Bu meditasyonların hepsi bireyde, değişik bilinç durumlarına yol açtığı için bir rahatlama meydana getirmektedir. Belki de bu yöntemlerden bir çoğu, dua -ve özellikle de bireysel olarak yapılan dua gibi- farklı derecelerde de olsa düşünceye odaklanma çabası gerektirebilir. Diğer taraftan meditasyon, dinî bir aktivite gibi bireye dinî bir tecrübe kazandırmayacaktır. Meditasyon tarzında yapılan dua, baş vurulan dua çeşitleri arasında daha az sıklıkla yapılan dualardan biridir ancak, bu tür duanın da dua sürecinde güçlü psikolojik etkisini görebiliriz.

b.c. Dinî Pratik Olarak Dua

Dinî pratik olarak yapılan dualar, genellikle halk arasında bilinen ve mensubu olduğu dinin din görevlisi tarafından bir kitaptan veya ezbere okunarak yapılan dualardır. Bu dua türünde, öncelikle standart dinî pratik formüllerini ihtiva eden ve bu formüllerle takviye edilmiş olan istek veya bağlılık anlamını taşıyan kalıplaşmış ifadeler yer almaktadır. Bu tarz dualar, genellikle özel bir tarzda ve monoton bir sesle okunmaktadır. Ayrıca duanın içeriğine bakıldığında, yeteri derecede ruhanî bir duygu hissetmeksizin bu kalıplaşmış ifadelerin söylendiği görülür (Wulff, 1997). Ancak kalıplaşmış ifadelerle yapılan duayla psikolojik rahatlama anlamın-

¹⁶ Yoga / Yoga: Öngörülen ruh ve beden disiplini yoluyla yüce varlıkla veya yüce ilkeyle bütünleşmeyi hedefleyen bir Hindü felsefesidir. (Budak, Psikoloji Sözlüğü, sh. 842)

¹⁷ Transandantal Meditasyon / Transcendental Meditation: Çabasız ve doğal bir meditasyon tekniği olan transandantal meditasyon, bugünkü haliyle altı aşamadan oluşur ve günde iki kez 20 dakika süreyle gözleri kapalı bir şekilde oturup, "mantra" denilen bir sözü tekrarlamaktan ibarettir. Mantra'nın bu şekilde tekrarlanması, bireyi dikkat dağıtıcı düşüncelerden uzaklaştırır, onda bir gevşeme durumu yaratır ve bireyin zihninin derinliklerine dalarak farklı bir bilinç düzleminden imajları ve düşünceleri izlemesini sağlar. (Budak, a.g.e., sh. 766-767)

daki kazancın kaybedilme durumu, bizatihi dua etmenin meydana getirdiği duygusal güç ve etkili bir psikolojik kazanımla telafi edilmektedir.

b.d. Konuşma Diline Ait Dua

Poloma ve Pendleton, bireylerin kendi kelimeleriyle Tanrı ile konuşarak, ondan kendilerine ait herhangi bir konuda karar verebilmek için rehberlik etmesini isteme tarzında bir dua türü tespit etmişlerdir. Daha sonra işaret edileceği gibi bu dua türü, daha ziyade dinî başa çıkmaya¹⁸ benzemektedir. Dinî başa çıkma süreci, bireyin karşı karşıya kaldığı problemlerin çözümünde, kendisine yardım edecek olan Tanrı'ya dayanmayı gerektirmektedir. Öte yandan küçük bir farklılıkta olsa Hood, yaptığı çalışmalarda bireyin, kendisi için af dilemesinin yanında diğer insanların istek ve dileklerinin kabul edilmesi için de Tanrı'dan niyazda bulunduğunu tespit ederek buna benzer bir dua tipi tespit etmiştir. Genel olarak bakıldığında bütün bunlar, bireyin Tanrı ile diğer şahıslarla sıradan bir dille konuştuğu gibi konuşması ve ona karşı çok samimi davranması anlamına gelmektedir. Bu dua çeşidi, Poloma ve Pendleton'un çalışmalarında (1991) ifade ettikleri gibi, günlük %30.9 oranında ve diğer zamanlarda ise %21.6 oranında daha sık yapılan bir dua çeşidi olarak diğer dua çeşitleri arasında çok daha yaygın biçimde kullanılan bir dua türüdür.

b.e. Dua Etmek İş midir?

Duanın çok yaygın olarak kullanıldığını gördük. Dua, özellikle hasta olan veya tehlike ve ümitsizlik içinde bulunan kimseler tarafından yapılmaktadır. Poloma ve Pendleton (1991), Ohio da 560 denekten oluşan bir örneklem grubu üzerinde yaptıkları çalışma sonucunda; meditasyon tarzı duanın, bireye dua tecrübesi kazandırdığını; dolayısıyla bireyde dua esnasında bir şey yapmayı ilham eden değişken bir duygunun meydana geldiğini; dua sayesinde dinî doğruların iç yüzünün daha derinden hissedildiğini; bu esnada derin bir iç huzur ve saadet duygusunun yaşandığını tespit etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda, iyi bir varoluşsal huzurun elde

¹⁸ Dinî Başa Çıkma / Religious Coping: Bu teoriye göre bireyin, stres oluşturan bir olay veya durumla karşılaştığında, bu stresli durum veya olaydan kurtulmak için dinî inançlarından yararlanması durumunu ifade eder. Bu bağlamda bir problemle karşılaşan birey, problemin çözümüne yönelik olarak, dinî inancının genelinden belirli bir yol bulmaktadır. Dinin hangi özellikleri veya fonksiyonları, başa çıkma sürecinde bireye yardımcı olmaktadır? Bir stres anında, bireylerin anlama, davranışlarını kontrol etme ve kendilerine olan güven duygusu tehlike içine girmektedir. Dolayısıyla bireyler, bu tehlikeli durumdan kurtulmak isterler. Din, bireylerin bu isteğini karşılamaktadır. Bu nedenle bireyler, sıkıntılı anlarında dine yönelmektedirler. (Topuz, İlhan, "Dinî Başa Çıkma", (Yayımlanmamış Seminer Çalışması), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Bursa-1999, sh. 3-5; ayrıca krş. Ekşi, Halil, Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2001; Topuz, İlhan, Dinî Gelişim Seviyeleri ile Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2003)

edilmesi anlamını taşımaktadır. Dua tecrübesi, bir anlam duygusuna ve mutluluk gibi bir amaca sahip olmanın yanında, yaşam memnuniyetine ve dinî memnuniyete sahip olmayı sağlamaktadır. Dua etmenin sıklık derecesi, bireyin dua edip etmediğinin anlaşılması gibi önceden tahmin edilemez. Araştırmacılar, dua tecrübesinin, kiliseye devam eden orta derecedeki protestanların üzerinde varoluşsal huzur anlamında daha etkili olduğunu, ancak bu durumun muhafazakar protestanlar üzerinde, kiliseye devam edenlere oranla daha az etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Amerika’da yapılan diğer bir alan araştırmasında ise, deneklerin %82’si bireysel dua etmenin vermiş olduğu gücün, sağlıklı olmak için faydası olduğuna; %73’ü ise, başka birilerinin hastalıklarının iyileşmesine yardımcı olduğuna inandıklarını söylemektedirler (Poloma & Gallup, 1991). Öte yandan Poloma ve Pendleton (1991) daha küçük bir örneklem grubu üzerinde yaptıkları araştırmada; deneklerin %72’sinin sağlıklı olmada duanın gücüne inandıklarını ve %34’ünün ise, böyle bir tecrübe yaşadıklarını tespit etmişlerdir. Denekler, yüksek bir oranda dua tecrübesi yaşadıklarını; dua esnasında Tanrı’ya kendilerini daha yakın hissettiklerini ve bunun sonucunda daha sağlıklı olduklarını, ayrıca daha çok meditasyon tarzında dua ettiklerini ifade etmişlerdir. Araştırmaya katılan denekler aynı zamanda eğitim seviyesi düşük, yaşlı, fakir ve sağlık durumları daha kötü olan bireylerdir. Belki de onlar hasta oldukları için dua etmeye daha çok ihtiyaç duymaktadırlar. Ayrıca onlar daha sağlıklı olmak için kendilerini Tanrı’ya daha yakın hissetmektedirler.

Ellison ve Taylor (1996), Afrika Amerikalılarından oluşan 1344 denekten oluşan bir örneklem grubu üzerinde yaptıkları çalışma sonucunda; bireylerin bir çoğunun diğer problemlerinin yanı sıra daha çok kendilerinin veya ailelerinin yoksulluğu ve hastalığı için günde en az beş kez dua ettiklerini; kadınların erkeklerden üç kat daha fazla dua ettiklerini tespit etmişlerdir. Ayrıca deneklerin %3’ünün hayatının diğer yıllarına nazaran şu anda daha fazla dua ettiklerini; şimdiki durumlarına nazaran geçmiş yıllara ilişkin bir kayıp duygusu hissettikleri de elde ettikleri sonuçlar arasındadır. İkinci Dünya Savaşı süresince Amerikan askerlerinin %72’si savaş esnasında çok korktuklarını ancak ettikleri dualar sayesinde kendilerine yardım edildiğini söylemişlerdir. Askerlerin %42’si de dua sayesinde daha az korku hissettiklerini ifade etmişlerdir. Öte yandan Mattlin (1990) yaptığı bir araştırmada; bireylerin birbirlerine karşı yitirdikleri sevginin tekrar kazanılmasında dinin önemli bir rolünün olduğunu ortaya koymuştur. Ellison (1995) ise; dinle ilgili değişkenlerin, stres altında bulunan ve depresyon yaşayan beyazlara yardımcı olduğunu saptamış fakat Afrika Amerikalıları için, yüksek düzeyde olan depresyonun azalmasında gerçekten dua etmenin bir etkisinin olmadığını, ancak bu sahip oldukları üzüntünün, onların dine daha fazla yönelmelerine bir neden olabileceğini belirtmiştir.

Bütün bunlara karşın, dua etmeyle ilgili yapılan aktivitelerden ayrı olarak, birey üzerindeki etkilerinin anlaşılması anlamında dua etmek bir iş midir? Bu gerçek bir deneysel sorudur ve ara sıra test edilmelidir. Bu konuyla ilgili yapılan en iyi

çalışmalardan biri Byrd (1988) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada, kalp damarları tıkanan 393 hasta, tesadüfi örneklem yoluyla iki gruba ayrılarak incelenmiştir. Gruplardan birine, hastane dışındaki bir grup Hıristiyan tarafından dua edilmiştir. Bu araştırma için ayrılan iki gruptan oluşan denekler, diğer hastalardan ve hastane personelinden gizli tutulmuştur. Deneklerden oluşan grup içindeki hastalardan, az da olsa dua eden deneklerin araştırmanın sonunda yaptıkları duanın, hastalıkları üzerinde anlamlı bir şekilde iyileştirici etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte henüz bu alandaki çalışmalarda elde edilen sonuçların aksi ispatlanmamıştır.

b.f. Duanın Tabiatı

Psikologlar, dua etmeyi de içine alan diğer 'etkin bilişsel başa çıkma' çeşitlerini incelemişlerdir. Bunu yaparken de, mevcut durumlara ilişkin daha net bir açılım sağlayan faydalı bir yaklaşım tarzı geliştirmeyi amaçlamışlardır. Bu tarz çalışmalar, aynı zamanda insan kaynaklarının başarısız olması durumunda yardımcı olmak için rehberlik araştırmalarını ve bireylerin işlerini daha sağlıklı bir şekilde yapmalarını kapsamaktadır. Phillips (1966) gibi bazı teologların da kabul ettikleri gibi bireyin kendisi veya diğerleri için yaptığı duanın başlıca amacı, dua eden kişinin davranışları üzerinde olumlu etkiler yapabilmesidir. Dinî kişiliğe sahip olan bir birey düzenli olarak Tanrı'yla konuşma havası içerisinde dua edebilir. Bireyin Tanrı'yla kurduğu bu güçlü ilişki isteyerek kurduğu bir ilişki türüdür. Bu ilişkide birey, Tanrı'ya karşı kendiliğinden şükran hissi duyarak sevinç içinde dinî tecrübelerin bazı derecelerini yaşamaktadır. Sonuç olarak biz, dua etmenin yoksunluk içindeki bireylere daha fazla yardımcı olan bir unsur olduğunu gördük. Belki, Tanrı'yla kurulan bu tarz bir psikolojik ilişki, bazı yollar vasıtasıyla böyle kayıplar içindeki bireylerin zararını karşılayabilir.

Sonuç

1. İbadet, dinî aktivitelerin merkezidir. Aynı zamanda müzik ve âyin tarafından eşlik edilerek yapılmaktadır. Öte yandan ibadet, sözsüz iletişimin taslağını ve inançların bedensel eylemler içinde nasıl ifade edilebileceğini göstermektedir. Kutsal için, tabular, korkular, kurban taşı veya diğer objeler, bir takım âyinlerle Tanrı'ya karşı saygı gösterisi olarak ifadelendirilebilir.

2. Müziğin, ölüm ötesi hayatı ifade eden ve yüksek seviyede duygusal uyarımlar meydana getiren geniş bir kullanım alanı vardır.

3. Kurban, âyinlerin evrensel bir formudur. Kurban hakkında, nasıl geldiğiyle ilgili Hıristiyan kefâlet doktrinine benzer pek çok açıklamalar vardır. Ancak şekilsel olarak niçin yapıldığı tam olarak anlaşılmasa da, bireyin kurban ibadetini yapmaya psikolojik anlamda ihtiyacının olduğu bir gerçektir. Kurban, tövbe etmeyi veya yenmek üzere paylaşılmış bir öğünün formlarını oluşturmayı amaçlayabilir.

O, her şeyden önce toplumdaki saldırganlığı etkisiz hale getirmek gibi bir fonksiyona sahiptir.

4. Diğer metotların başarısızlıkla sonuçlandığı durumlarda dua, bir başa çıkma yöntemi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan meditasyon tarzı dua, Tanrı'yla ilişkiye girerek dinî tecrübe edinmeye rehberlik etmektedir. Bunun yanı sıra diğer dua çeşitleri de, bireysel sağlığın formları içerisinde iyileşmenin sağlanmasına katkıda bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Argyle, M. (1988). *Bodily Communication*, 2. Edition. London: Methuen.
- Argyle, M. (1991). *Cooperation*. London: Routledge.
- Argyle, M. (1994). *The Psychology of Social Class*. London: Routledge.
- Argyle, M. (1996). *The Social Psychology of Leisure*. Harmondsworth: Penguin.
- Beit-Hallahmi, B. & Argyle, M. (1997). *The Psychology of Religious Behaviour, Belief and Experience*. London: Routledge.
- Byrd, R. C. (1988). Positive therapeutic effects of intercessory prayer in a coronary care unit population. *Southern Medical Journal*, 81, 826-829.
- Ellison, C. G. (1995). Race, religious involvement and depressive symptomatology. *Social Science and Medicine*, 40, 1561-1572.
- Ellison, C. G. & Taylor, R. J. (1996). Turning to prayer: social and situational antecedents of religious coping among African Americans. *Review of Religious Research*, 38, 111-136.
- Evans-Pritchard, E. E. (1956). *Nuer Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Fichter, J. H. (1961). *Religion as an Occupation: A Study in the Sociology of Professions*. Notre Dame, Ind.: Notre Dame University Press.
- Firth, R. (1973). *Symbols, Public and Private*. London: Alien & Unwin.
- Furnham, A. & Argyle, M. (1998). *The Psychology of Money*. London: Routledge.
- Freud, S. (1913). *Totem and Taboo*. London: Hogarth Press.
- Girard, R. (1972). *Violence and the Sacred*. Baltimore, Md: Johns Hopkins University Press.
- Hanson, A. & Hanson, A. (1981). *Reasonable Belief*. Oxford: Oxford University Press.
- Heiler, F. (1932). *Prayer: A Study in the History and Psychology of Religion*. New York: Oxford University Press.

- Henninger, J. (1987). Sacrifice. *Encyclopedia of Religion*, 12, 544-557.
- Hood, R. W. & Morris, R. J. & Watson, P. J. (1993). Further factor analysis of Hood's Mysticism Scale. *Psychological Reports*, 3, 1176-8.
- Hood, R. W. & Spilka, B. & Hunsberger, B. & Gorsuch, R. (1996). *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, 2. Edition. New York: Guilford.
- Jung, C. G. (1954). Transformation symbolism in the Mass. In *The Collected Works of C. G. Jung*, Vol. 11 (pp. 201-296). The Bollingen Foundation.
- Lienhardt, G. (1961). *Divinity and Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Malan, J. (1932). The possible origin of religion as a conditioned reflex. *American Mercury*, 25, 314-317.
- Marrett, R. R. (1914). *The Threshold of Religion*. London: Methuen.
- Mattlin, J. A. & Wetherington, E. & Kessler, R. C. (1990). Situational determinants of coping and coping effectiveness. *Journal of Health and Social Behavior*, 31, 103-122.
- Otto, R. (1917). *The Idea of the Holy*. London: Oxford University Press.
- Oxford Dictionary of the Christian Church* (1997). 2. Edition. F. L. Cross and E. A. Livingstone. Sacrifice (pp. 1437-1438). Oxford: Oxford University Press.
- Phillips, D. Z. (1966). *The Concept of Prayer*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Poloma, M. M. & Gallup, G. H. (1991). *Varieties of Prayer: A Survey Report*. Philadelphia, Pa: Trinity Press International.
- Poloma, M. M. & Pendleton, B. F. (1989). Religious experiences, evangelism, and institutional growth within the Assemblies of God. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28, 415-431.
- Poloma, M. M. & Pendleton, B. F. (1991). *Exploring Neglected Dimensions of Religion in Quality of Life Research*. Lewiston, NY: Edwin Mellen Press.
- Scherer, K. R. & Oshinsky, J. S. (1977). Cue utilization in emotion attribution from auditory stimuli. *Motivation and Emotion*, 1, 331-346.
- Spickard, J. V. (1991). Experiencing religious rituals. *Sociological Analysis*, 52, 191-204.
- Turner, V. W. (1969). *The Ritual Process*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Wulff, D. M. (1997). *Psychology of Religion*, 2. Edition. New York: Wiley.

Açıklama Dipnotu Bibliyografyası

- Ayvaşık, H. Belgin ve ark.; Psikoloji Terimleri Sözlüğü, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, Ankara-2000
- Budak, Selçuk; Psikoloji Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara-2000
- Ekşi, Halil; Başa Çıkma, Dinî Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa-2001
- Freud, Sigmund; Totem ve Tabu / Totem and Taboo, (Çev. K. Sahir Sel), Sosyal Yayınlar, 2.Baskı, İstanbul-1996
- Gürün, O. A.; Psikoloji Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul-1996
- Hökelekli, Hayati; Din Psikolojisi, T.D.V. Yayınları, Ankara-1993
- Küçükcan, Talip & Köse, Ali; Doğal Afetler ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme, İ.S.A.M. Yayınları, İstanbul-2000
- Sharp, Eric, J.; Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram, (Çev. Ahmet Güç), Arasta Yayınları, Bursa-2000
- Topuz, İlhan; “Dinî Başa Çıkma”, (Yayımlanmamış Seminer Çalışması), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Bursa-1999
- Topuz, İlhan; Dinî Gelişim Seviyeleri İle Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2003